

מבגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך כ"ב • גיליון 40
טבת תשע"ה – דצמבר 2014

יוצא לאור על ידי:

בשיתוף עם:

העם על הספה: הפוליטיקה של הטראומה בישראל

מאת: קרן פרידמן-פלג

ירושלים: מאגנס וספריית אשכולות, 2014 (167 עמודים)

מולי להד

גילוי נאות

במהלך עבודת המחקר שעליה מבוסס ספר זה, השתתפתי בישיבות הקואליציה הישראלית לטראומה, שבה אני מכהן בהתנדבות כסגן נשיא. אי-לכך אני מכיר את הכותבת וחלק מהתכנים המדווחים. מסיבה זו היסטתי כשהתבקשתי לסקור את הספר, ונקטתי עמדה מחמירה עם עצמי: ראשית – לקרוא בפתחות וללא התגוננות, ושנית – לנסות להשתחרר מהתנגדות לממצאים. אודה על האמת, תמונת השער קוממה אותי וכמעט החזרתי את הספר, אך כפי שיתברר בהמשך, נשאבתי אליו, קראתי בו שוב ושוב, הבנתי את המסר של התמונה, ובשורה התחתונה – אני מודה לקרן פרידמן-פלג על ספרה; היא האירה נקודות אפלות בנושא הטראומה, תוך כתיבה זורמת, המשלבת מדע, ידע ודוגמאות, בצורה מרתקת. הספר הזה משאיר את הקורא בהרהורים עמוקים, ולדעתי – נוגים, באשר לדרך שבה הכוח והשררה משחיתים גם את העוסקים בנימי הנפש. ומכאן לספר...

הספר "העם על הספה" הוא ניסיון ראשון ואמיץ לפתוח צוהר אל עולם הטראומה, הטיפול בו וגלגוליו של הטיפול הזה בעקבות שינויים חברתיים, פוליטיזציה ומדקליזציה של המושג. זהו מחקר אנתרופולוגי, "המבקש לזמן התבוננות בקשר בין שאלות קליניות של אבחון טיפול ומניעה של הפרעה נפשית לבין שאלות פוליטיות של זהות קבוצתית – אתנית, מעמדית ולאומית" (עמ' 2).

המחקר, שנמשך ארבע שנים, עקב אחרי שני ארגונים העוסקים בטיפול ומניעת טראומה. הראשון וזה שלו הוקדש חלקו המכריע של המחקר – הוא ארגון נט"ל, והשני הוא ארגון הגג של עמותות העוסקות בהכנה, התערבות ושיקום פרטים וקהילות לאחר מצבי משבר וחירום – הקואליציה הישראלית לטראומה (להלן הקואליציה).

הספר נפתח בסקירה היסטורית מאירת עיניים ומרתקת על טראומה, ההיסטוריה של הפרעה מימי מלחמת האזרחים האמריקנית, הופעת המושג לזמן קצר בספר האבחנות הפסיכיאטריות האמריקני (DSM) במלחמות העולם, היעלמותו ממנו במהדורת 1952 ושובו אליו כתוצאה ממהלך פוליטי חברתי ב-1980.

מאז הופעתה ב-DSM3 ב-1980 עוררה האבחנה הזו עניין אנתרופולוגי, וב-1995 פרסם יאנג כי "המוטיבציה לניסוח ההפרעה הפוסט-טראומטית ולפרסומה ב-DSM

לא הייתה מדעית אמפירית ביסודה אלא פוליטית מוסרית [...] בניסיון לנתב את הדיון הציבורי הסוער שהתחולל בשאלת היציאה למלחמת וייטנאם ובאופני התנהגות החיילים במהלכה מהערוץ הפוליטי לערוץ מקצועי".

גם קליינמן קבע ב-1995 כי ההגדרה מחוללת מדיקליזציה של האלימות. כלומר זו אינה בעיה של הפרט האלים, אלא בעיה רפואית.

הסקירה מביאה אותנו לפתחו של העידן שבו אירועים על רקע אסונות נבחנים במונחים רפואיים של טראומה כמוקד מרכזי של פרשנות לסבלם של האזרחים, מבלי לבדוק האם גם הנפגעים תופסים זאת כך (נושא שאיתייחס אליו בהמשך בהקשרו הישראלי). המושג שפרדימן-פלג משתמשת בו הוא "ממשול תרפויטי" – "צורה מיוחדת של ניהול אוכלוסייה המתבססת על ההפרעה הפוסט-טראומטית". מונח זה נטבע ב-2001 על ידי פופוק, שטענה כי "המהלך מאפשר ויסות של תהליכים רגשיים בקרב קבוצות גדולות מחד גיסא ומאידך גיסא מוביל לנטרול פוטנציאל מחאה חברתית [...] ובכך מרדד שאלות פוליטיות ומוסריות כבדות משקל לכדי עניינים פרטניים של שליטה עצמית, ויסות רגשי ומדידת לחץ" (עמ' 11).

תופעה זו כופה על הנפגעים סיפור שאיננו בהכרח סיפורם ומחייבת אותם להתכנס לתוך מערכת הגדרות רפואיות מערביות של המעמד הבינוני הגבוה.

בעבודתם של לומסקי-פדר ובן ארי, שנעשתה בארץ, נטען כי ההתייחסות לטראומה היא ברובה אידאולוגית, מחויבת פוליטית וחד-ערכית. מכאן שהיא הופכת בעצם למייצגת השיח בזירה הלאומית והבין-לאומית כמדד "אובייקטיבי" למידת הסבל של צדדים בסכסוך (במקרה הזה – הישראלי-פלשתיני).

במרכז הספר עומד כאמור המחקר בעמותת נט"ל, שאל עבודתה התלוותה המחברת, ואשר על פי מודל העבודה האנתרופולוגי, הפכה אט אט למשתתפת צופה בה (כולל השתתפות בדיונים מקצועיים, בישיבות קליניות, בישיבות הנהלה ובעבודה קבוצתית טיפולית). ראויים לציון הפתיחות, הכנות והקבלה של חברי נט"ל – ממייסדת העמותה ועד עובדי השטח – ושיתוף הפעולה שלהם עם החוקרת. המחברת השתתפה גם בישיבות הנהלת הקואליציה הישראלית לטראומה, אך להבדיל מעומק החשיפה והאינטנסיביות שלה במסגרת נט"ל, כאן עיקר הסקירה והניתוח עוסקים בדיונים חברתיים או מקצועיים עקרוניים במצבי משבר ושינוי שהתרחשו במהלך שנות המחקר (פינוי גוש קטיף, מלחמת לבנון השנייה).

הניתוח של פעילות עמותת נט"ל בפרק הראשון מתמקד בעובדת יסוד, שהעמותה הוקמה על בסיס הנחות קלינית וטיפולית שקבעו את מצבה של האומה וצרכיה, ולא כתוצאה מבחינה מעמיקה של מה באמת היה נחוץ. עמדה זו נבחנת בעקיבות לאורך כל המחקר, ונראה שלא רק שהיא עמידה בפני המציאות (כפי שאמר ד"ר איגר, מנהל אתר האינטרנט של העמותה: "נט"ל נורא רצתה לטפל בטראומה הלאומית, אך הטראומה הלאומית סירבה להיות מטופלת"), אלא שהיא מנסה בעקיבות ובהצלחה רבה לכפות תובנות אלו על הקהילה (בעיקר על תורמים ואנשי תקשורת ושררה), אך תובנות אלו אינן מתאימות במקרים רבים לנמענים שאליהם כוונה פעולת העמותה מלכתחילה.

במבט אנתרופולוגי מפקח וביושרה המחברת מתארת את הדילמות של עמותת נט"ל, מייסדתה הגב' רקאנטי-יובל והצוות המוביל מול הצוות המקצועי והצוות הטיפולי, שחולקים עליהם לעתים קרובות בקשר לדרך ולמוקדי הפעולה. דילמות אלו כללו את הדילמה מהי טראומה על רקע לאומי – האם כמו שהוגדרה מלכתחילה בנט"ל, היא קשורה רק ליהודים ישראלים אך לא לערבים ישראלים – חלוקה שאיננה קלינית, אלא חברתית? דילמה זו התרחבה כשנוספו השאלות בנוגע לטיפול במפוני גוש קטיף (הטראומה שלהם אינה כתוצאה מאירועי לחימה או טרור ערבי) ובנוגע לסיוע למתיישבים הנוקטים אלימות נגד חיילי צה"ל. לאורך כל הדיונים בולט המאבק בין אנשי הטיפול והאנשים שמובלים על ידי אידאולוגיה זו או אחרת או על ידי קווי הזדהות אישיים ("הבן שלי, של המטפל, יהיה מושא השטנה של המתנחלת"). דווקא הצעות אלו נותנות לקהל הרחב מבט פנימה לדיונים שלעיתים קרובות סמויים מהעין, אם כי במסגרת תכניות ראליטי ותכניות על טיפול נפשי נחשפים פה ושם המטפלים כבני אדם, עם דעות ועמדות שאינן בהכרח קליניות בלבד.

בהקשר של פינוי גוש קטיף, הכותבת מכניסה את קוראיה למאבקים שהתנהלו בארגון הגג (הקואליציה) סביב הסיוע למי שסירב לעבור אבחון, לשתף פעולה, להיות מזוהה עם אבחנה נפשית מחד גיסא, ומאידך גיסא היה מוכן לנצל את "הניטרליות המקצועית" לכאורה כדי לקדם עניינים חברתיים או קהילתיים, ולא פחות מכך – אישיים, למשל: כדי לקבל מעמד או עבודה שאיננה מתחום עיסוקו, וכל זאת תחת "מטרייה" ועגה קלינית של פוסט-טראומה.

נושא "פוליטי" נוסף שבו עוסקת המחברת הוא העובדה שהקואליציה הוקמה על ידי גוף פילנתרופי יהודי אמריקני, שהכתיב למתאגדים גם סדר יום וגם דרך פעולה. נושא זה מתחדד בשאלת "הדסק הערבי" (שיטת פעולתה של הקואליציה כדי לעסוק בנושאים שמעבר לעמותה ספציפית וכדי לדחוף את ארגוניה לשתף פעולה הייתה עבודה באמצעות "דסקים"). שאלת "הדסק הערבי" מציפה מספר דילמות: (א) כסף שנאסף "כדי להקל על הסבל של יהודי ישראל בעקבות המלחמה" יעבור לערבים; (ב) אוכלוסייה אזרחית ערבית סובלת אף היא מפעולות איבה ועל פי ההיגיון והאתיקה זכאית לסיוע; (ג) האם הסיוע יינתן על ידי ארגונים ישראלים יהודים או על ידי עמותה ערבית, והאם מנהל עמותה זו יכול לחבור להנהלת הקואליציה? בשני המקרים הפרקטיקה ניצחה. השירותים ניתנו תחת הסבר חברתי של קבוצות סובלות, אלא שבמקרה של "הדסק הערבי", בשיתוף עמותות ערביות, אך בלי נציג בהנהלה.

פרק נכבד בספרה המחברת מקדישה לקשר הוון ואנשי טיפול, קשר המבוטא בצורה חד-משמעית בעמותת נט"ל, שהוקמה בחסות משפחת רקנאטי ותוך התבססות על קשריה הכלכליים הענפים בחברה הישראלית. הבעייתיות שמעלה פרידמן-פלג איננה בתמיכה הכלכלית בנושא ראוי שכזה, אלא בגיוס שיטות חברתיות ראוותניות, שימוש בשיטות שיווק אגרסיביות ובמופעי ראוה כדי לגייס את הכספים, ואחר כך אילוץ ולעתים כפיית הצורך בטיפול על אוכלוסיות לא קליניות, כדי להצדיק את מפעלות העמותה ומסעות ההתרמה שלה.

פרקים שנוסכים עגמומיות בקורא הם הפרקים העוסקים בשינוי הלוגו והשם של עמותת נט"ל (סילוק הרמז לדגל המדינה והחלפתו בעץ) ובהפקת סרט התדמית על עמותת נט"ל, תוך מסחור הסבל (שימוש במשחה סינית כדי לשוות לפני הדובר דמעות בצילום) וחוסר רגישות לו (הנחייתה של מרואיינת שסובלת מ-PTSD לעבור לסיפור אישי תחת לחץ של שאלות חודרניות; פגיעה באתיקה בשיחה עם כבאי, מטופל של נט"ל: הבמאי "מציץ בשעונו ומבקש מהמטופל [שי] 'תדלג על כמה שלבים'. שי מגיב בתקיפות ואומר: 'קל לך להגיד לדלג, במסגרת הבלוף הכול הולך'"). מנקודה זו ואילך, לעניות דעתי, הספר הופך, מבלי להתכוון לכך, לכתב אישום חריף נגד מפעלי עמותת נט"ל ונגד בעיות האתיקה החריפות העולות מכל דוגמה ודוגמה: גיוס אם שכולה שאיננה מטופלת של העמותה לסרט התדמית, עריכת דברי המטופלים לכדי מלל קוהרנטי המשרת את מטרת העמותה (אך אינו בהכרח הדברים שנאמרו ואינו משקף את הדרך שבה נאמרו): "ניסיון זה [...] לגייס סיפורי טראומה אישיים בפני הציבור הרחב נכרך ביחס המתוח בין האותנטי למלאכותי או בין האמת לבדיה" (עמ' 69).

בהמשך הדיווח, המצניע ביקורת נוקבת, החליטה העמותה על מושא טיפול חדש: "כל מי ששירת בצה"ל". מהלך זה, שלכאורה נעשה מתוך רצון כן לסייע למי ששירתו ומתוך חשש או חוסר מודעות לא פנו לקבלת טיפול, הפך במהרה לעוד מתקפה מסיבית שאיננה מתחשבת בצנעת הפרט, ברצונו ובחירותו להחליט בעצמו על ענייני הפרטיים. כשהתברר לאנשי העמותה כי אין ביקוש לשירות המוצע, הם פנו לשיטות שיווק אגרסיביות יותר ואגרסיביות פחות. במסגרת הקטגוריה השנייה, הוקם פרויקט שתיעד באמצעות צילום של חיילים את סיפורי הקרב והטראומה שלהם – פרויקט פסיכו-היסטורי. הראיונות, שנעשו על ידי פסיכולוגית קלינית (שמצד האחריות המקצועית הוא מובן וראוי), לא נעשו עם מי שאובחן כסובל מ-PTSD, דבר שנתמך בתיאור תוכן הראיונות, המצביע שוב ושוב על גיוס משאבים, "מימוש ערך של רצינאליות וקוד של כבוד" (עמ' 79) וכשמקור זה, המכוון לבסס את הנחת העבודה שאכן קיימת פוסט-טראומה, אינו מביא לתוצאה המקווה, ניכרת אכזבה רבה במראיינת, הטוענת כי המרואיינים "לא סיפקו גשר אל נבכי עולמם הרגשי", דבר ש"העמיד בספק את מימוש המטרה הראשונה של 'עידוד טראומה נפשית'".

כיוון שלא אוששה דעתם של אנשי העמותה, הם החליטו לגייס דרך ניטרלית או מדעית כדי למצוא תוקף אמפירי להנחה בדבר קיומם של תסמינים קליניים אצל חיילים משוחררים. שתי קבוצות מיקוד שהועברו בסיוע מכון מחקר לא רק שלא איששו את הנחת העבודה של אנשי העמותה, אלא הצביעו שוב על נתק בינם לבין השדה. הכותבת שוב מציינת בעיות אתיות של הכוונת המנחה לשאול שאלות על פי "הנחיות אנשי הטיפול", ובתוך כך עריכת "קריאה מחדש" לשירות הצבאי ולאופן התנהגותם של החיילים לאחריו, במאמץ לדלות מהם סיפורים שיאשרו שהם אכן סובלים מתסמינים פוסט-טראומטיים. כשגם מהלך של הכוונה בוטה ל"שאלות מכוונות לגלות טראומה" לא הביא לתמיכה בהנחות העבודה של העמותה, אנשי העמותה עברו לסקר טלפוני וולונטרי, שכשל אף הוא באישוש הנחות אלו.

בשלב זה הורידו בעמותה את הכפפות, ותוך חצייה חריפה של קווי אתיקה גם על ידי נט"ל וגם על ידי אוניברסיטה מסוימת, נמסרו שמות 470 סטודנטים ששירתו במילואים ואשר פנו לדיקן הסטודנטים לקבל מענק שהגיע להם על פי דין, והעמותה פנתה אליהם, מה שכונה בלשונה העדינה וה"מכובסת" של הכותבת, "שיתוף פעולה לא שגרתי". התדריך שנמסר לעובדות הקו הפתוח שהיו אמורות לראיין את החיילים (ראוי לציון כי זה קו טיפולי) נשמע כמו לקוח מעולם עוועים: "אם הסטודנטים פוטרים אותנו בתשובה 'בסדר'... אפשר לפרט: האם מצליחים לחזור ולהתרכז בלימודים, איך השינה בלילה? האם יש התפרצויות זעם..." (עמ' 86). אקצר ואגיע למילות המחברת: "כללי הפנייה מלמדים בבהירות כיצד 'הולבשה' ההפרעה הטראומטית על הסטודנטים [...] לאנשי הטיפול היה ברור כי רבים הסיכויים שפנייתם תיתקל בהתנגדות, ולכן נוסחו מבעוד מועד טקטיקות שונות שנועדו להתגבר על כך" (עמ' 86).

גם העבודה הקהילתית של עמותת נט"ל יוצאת בשן ועין מהמחקר. ביקורתה של המחברת בנושא זה מתמקדת בפטרוניות המתנשאת של אנשי המקצוע מהמרכז השבע המעניק מטובו ל"מסכנים" בדרום. ביקורת זו היא גם נחלתה של עמותת הקואליציה, אך כיוון שהמחברת צפתה ממקור ראשון במפעלות נט"ל בדרום, מובאות בהקשר זה גם תגובות הקהל למנחי נט"ל.

בסקירתה את עבודת נט"ל בשדרות, בדליית אל כרמל ובניצנים עולה שוב ושוב הפער הניכר בין הפרשנות הקלינית של אנשי העמותה לבין הטבעיות, הנורמטיביות והבריאות של משתתפי הקהילה, החל בהורים השכולים הדרוזים וכלה בילדי ניצנים, ולא פחות מכך עולה ביקורת גלויה על התנשאות ופטרוניות מקצועית של הפסיכולוגית שמנחה קבוצה מקצועית. גם חדרי השלווה של הג'וינט והקואליציה נתפסים כשירות מכליל שאינו בהכרח קשור לסבל הקליני, שירות המתעלם מהבעיות הפוליטיות והחברתיות של צירוף סבל ביטחוני עם נזקקות חברתית ושוליים גאוגרפיים, או מסתיר אותן.

מתח זה בולט בעיקר בדוגמאות של שיח בין דוברי שדרות לבין התורמים, שזמנם מוקצב והם אינם מעוניינים ואף לא פנויים לשמוע על המצוקה, שפרנסי העיר השכילו לגייסה לשיח הזה כדי לעורר חמלה ולהביא לתרומות לעירם אל מול אזלת ידה של הממשלה. כעסם של אנשי הרשות מדגיש שוב את שאלת השאלות של ספר זה: "האומנם המונח הקליני ביסודו – ומכך מאפיין את החרגי, ראוי לו שיהפוך מטבע עובר לסוחר בהתייחסות לאוכלוסיות שלמות?"

הקבוצה הטיפולית לנשות נפגעי טראומה זוכה לשוב חיובי מהמחברת, כשהיא מדגישה את היותה משתתפת משקיפה בה ומציינת את האפקט המיטיב של העבודה הקבוצתית. עם זאת היא מסייגת משוב חיובי זה בהתייחסותה לרקע הסוציו-אקונומי של המשתתפות ובתהייה מה הגורם המרכזי למצוקתן – הטראומה של בני זוגם או הרקע עתיר הסבל והחסך שבו הן גדלו ובו הן מגדלות את ילדיהן.

הספר מעלה שאלות קשות ונוקבות: האומנם הקמת מסגרת פילנתרופית – חיובית ככל שתהיה – מתירה לאנשיה לכפות את מטרותיהם או את האידיאולוגיה שלהם

בדרכים שלעיתים הן עדינות ולעיתים תקיפות, לא רגישות וחוצות גבולות של אתיקה, רק כדי להצדיק את הנחותיהם? האם הוגן ומוסרי להכפיף קהל נורמטיבי לאבחנות פסיכיאטריות? האם שעשוע של שועי המדינה ואנשי מדיה במשחק של חמלה ורגשנות הוא לגיטימי ומתיר חשיפת סיפורי טראומה של נפגעים ומניפולציה עליהם? האם מימוש תרומותיהן הנדיבות מצדיק חדירה בוטה ומגמתית לפרטיות של אנשים תמימים שלא פנו לטיפול?

הספר נקרא בנשימה עצורה. הוא משתדל להלך בצורה מדודה בין תאוריה לבין תיאור, בין הדגמה ועדות לבין ניתוח מדעי בכלים של אנתרופולוגיה המתבוננת, מתעדת וכמובן גם מפרשת. הדבר היחיד שצמר לי (מעבר לכמה אי-דיוקים זניחים) הוא שפרט לקבוצת הנשים, לא מצאה פלג-פרידמן ולו נקודת זכות אחת לעבודתה של עמותת נט"ל. הקורא בספרה מאיר העיניים עשוי לחוות אותו, שלא בכוננת הכותבת, לכתב אישום חריף נגד עמותת נט"ל בפרט ונגד העוסקים בטראומה בהיבט הקהילתי (שכותב המאמר נמנה עמם) בכלל. אך האם אין שום עדות לתועלתם ועילותם של מפעלות הארגונים הללו? נדמה שאליבא דכותבת הספר סימן השאלה גדול. אני רוצה להאמין שתובנותיה התגבשו לאחר שקראה את חומרי המחקר והתיעוד ועיינה בהם שוב ושוב, ושלא יצאה מראש לדרך מנקודת מבט ביקורתית שלילית.

לדידי הספר הוא מראה מגדלת (על משקל זכוכית מגדלת), קול אזהרה חריף לעוסקים במלאכת הסיוע לאנשים סובלים בכלל ולאילו הסובלים ממצוקות על רקע הסכסוך המקומי בפרט, קריאה לזהירות בשיקול הדעת, לכבוד לקבוצת היעד ולהימנעות ממדיקליזציה או פתולוגיזציה של מצבם, ובוודאי ממניפולציה של מצבם לצרכים שונים. האזנה לקולם, לצורכיהם, לכעסיהם ולכוחותיהם, וכמובן בחינה מדוקדקת, האם המטרה – נעלה ככל שתהיה – מקדשת את כל האמצעים, חייבות להיות נר לרגלינו. אתיקה, כבוד האדם, זכויות הפרט, חמלה ואמפתיה הם המדדים המהותיים לכל העוסקים בסיוע לנזקקים בפרט וליחסי אנוש בכלל, ואין לחרוג מהם.

הספר מעלה שאלה מהותיות על האבחנה המוכרת כ-PTSD כאבחנה המשקפת קהילה או קבוצה או רק אינדיווידואל – האם מותר להכליל אבחנות כאלו על קהלים נרחבים, מבלי לבחון נושאים של חברה, תרבות מסורת?

הספר ראוי להיכלל בכל תכניות הלימוד של המחלקות למדעי החברה והרוח (כולל פילוסופיה וחינוך), אבל גם במסגרות העסוקות בפילנתרופיה, יחסי הון ועמותות, ובוודאי בקרב כל אנשי המקצוע והממשל העוסקים בתחום.